

Галина НЕМЧЕНКО (Херсон)

МОВА ТВОРІВ КОРИФЕЇВ УКРАЇНСЬКОГО ТЕАТРУ

У статті простежуються мовні особливості драматургії І.Карпенка-Карого, М.Кропивницького, М.Старицького. Акцентується увага на зв'язку доробку корифеїв українського театру з фольклором.

Ключові слова: мовні особливості, діалог, фольклор, народні пісні.

The article is devoted to the language features of I.Karpenko-Kary's, M.Kropyvnytsky's, M.Starytsky's drames. The great attention is paid to the contacts of their literary works with folk-lore.

Key words: language features, dialogue, folk-lore, folk-songs.

Ключевые слова: языковые особенности, диалог, фольклор, народные песни.

Творчість І.Карпенка-Карого, М.Кропивницького, М.Старицького займає визначне місце в історії української літератури ХІХ століття. Саме вони є засновниками українського професійного театру. Заслуга І.Карпенка-Карого, М.Кропивницького, М.Старицького полягає в тому, що в своїх різножанрових творах вони всебічно змальовували життя українського народу, підносили важливі суспільні проблеми.

Мовні аспекти творів І.Карпенка-Карого, М.Кропивницького, М.Старицького досліджували В.Вієвський, М.Калько, М.Комишанченко, О.Олексенко, Л.Сокирко, Г.Тимченко та ін. Проте й сьогодні лишається широкий простір для студій у цій царині. Метою нашої статті є розширення уявлень про мовні особливості п'єс корифеїв українського театру.

У доробку І.Карпенка-Карого, М.Кропивницького, М.Старицького простежується тісний зв'язок з фольклором. У цілому ряді їх творів народні афоризми фігурують у назвах («Дай серцеві волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «За сиротою і бог з калитою», «Хоть з мосту та в воду головою» М.Кропивницького) і фабула стає ілюстративною.

Так в основу сюжету п'єси «Дай серцеві волю, заведе в неволю» М.Кропивницького покладено любовний трикутник Семен – Одарка – Микита. У творі основне місце відводиться не хитросплетеній інтризі, а розкриттю

внутрішньої суті персонажів, їх психології, що досягається використанням фольклору. У пісенному дусі виписані постаті Одарки та Семена, передано їхні діалоги. «Звідки ти прилинув до своєї милої», – звертається дівчина до коханого. Парубок називає її «зорею, рожевим цвітом».

Мова героїв індивідуалізована, насичена прислів'ями, приказками, фразеологізмами, відображає світогляд українців. Це дошкульні влучні характеристики на адресу Микити: «...Ви з високого коліна: ваш батько вкупі з хортами лизали панські тарілки» [2, с.67]. Ліризм, щирість притаманні побратимові Семена: «Знай же й ти, що у Івана під оцією драною світою є серце, гаряче серце!» [2, с.107]. На вечорницях Іван – душа товариства, що так і сипле прислів'ями та приказками. Отже, в образі Непокритого уособлено психологію, тонкий гумор, невичерпний оптимізм українського народу. Ось лише деякі з «ходячих істин», якими він послуговується: «Хто мовчить, той двох навчить», «Їж борщ з грибами, держи язик за зубами», «За вовка помовка, а вовк і в хату».

І.Франко в рецензії на п'єсу «Дай серцеві волю, заведе в неволю» підкреслював її естетичну значущість. Він наголошував на глибокій народності, поетичності, емоційній наснаженості мови твору. «Такої чистої, блискучої всіма блисками поезії і гумору народної мови нам не у многих наших писателів лучиться надібати. Широкою струєю пливе тота мова в драмах Кропивницького, – автор, очевидно, сам знає свій «дар слова» і любується переливами його чудових красок і блисків. Пісні, жарти, приказки і вигадки, мов перли-самоцвіти, сипляться безконечною многотою» [4, с.228-229]. Цікаву постановку п'єси здійснив М.Крушельницький на сцені Харківського театру в 1936 році.

Новим явищем в українській драматургії ХІХ століття стали п'єси М.Кропивницького, присвячені актуальним проблемам сучасності. Твір «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» (1881) М.Кропивницького має певну типологічну спорідненість з драмою «Не судилось» (1881) М.Старицького у розвитку конфлікту, структурі дії, системі дійових осіб. Заголовки п'єс, які вже містять зерно драматизму, знаходяться у повній відповідності з конструкцією сюжету,

повторюються вони також дійовими особами. Такий спосіб зв'язку текстового матеріалу і назв п'єс широко розповсюджений у світовій драматургії.

У початкових діях обох п'єс без традиційних етнографічних аксесуарів подані картини гуляння молоді, що рельєфніше висвітлюють внутрішню суть характерів персонажів. У драмі «Не судилось» лірико-романтичну атмосферу вечорниць створює пісня «Ой і зійди, зійди, зіронько та вечірняя».

Мотиви й образи пісень, ужитих автором, акцентують на тяжкому стані Катрі. Пісня «А в перепілочки та голівка болить» асоціюється з тим душевним стогоном, який пролунав у монолозі: «У які тенета я вплуталась і думок не зберу. Чого ти раділо, дурне серце? Не бути сьому, не допустять пани! І Михайла вже третій день немає, то було й вечора не пропустить, а на цім тижні тільки раз ускочив на час, та й досі» [3, с.190].

Висвітленню психологічного стану персонажів сприяють і ремарки: «Катря йде з садка, нап'ята платком, бліда, стривожена» [3, с.212]. Михайло, «зуздівши Катрю, аж затрусився», «збіга хутко по сходах з рундука і мерщій до Катрі, одводить її на передкін» [3, с.212]. Егоїстичний панич навіть у тяжкі для Катрі хвилини кричить на неї («зв'язався з божевільними», «мені твої сльози в печінках сидять»).

Важливу роль у розвитку конфлікту творів відіграє випадковість. Образливі для Катрі репліки Михайла («Та чого ж їй?», «Адже заміж іде!») повністю розкривають огидне єство панича і вирішують результат подій. Дівчина приймає отруту.

Центральне місце в системі персонажів займає закохана пара. Письменники акцентували саме на внутрішній колізії характеру героїнь. Відображаючи переживання сільських дівчат, драматурги використовували образність і поетику народної мови, пісень, приказок. В емоційно насичених репліках героїнь домінує фольклорна основа. «То була я собі пташкою вільною, – звіряється подрузі Катря, – співала, сміялася, а теперечки потемнів світ мені, якась гадина вп'ялась в моє серце, сушить його, п'є кров мою» [3, с.167]. Палке кохання Оксани виливається у ліричній сповіді: «Борис? Він, він мій любий! Це ж

він, мій орел сизокрилий! Ох серце моє, яке ти щасливе» [2, с.401]. Катря та Оксана наділені найкращими рисами людського характеру, високою мораллю, безмежною чесністю. Вони поповнили створену письменниками ХІХ століття галерею образів сільських дівчат, знеславлених панами.

Антиподи Катрі та Оксани – Михайло Ляшенко та Борис Воронов – типові представники української буржуазної інтелігенції, в образах яких розвінчано «хлопоманство» і фальшиве народолюбство. Під час навчання в місті вони захопилися ліберальними ідеями, прагнули допомогти селянству, починали ходіння в народ «етнографії ради», а закінчували «любовними пригодами». Потрапивши в обставини, які вимагали остаточного переходу на бік експлуатованого класу, виявляються цілком неспроможними розірвати зі своїми батьками, хоч у фіналі драми Борис повертається до вмираючої Оксани, але таке перевтілення є невмотивованим і штучним. Огидне єство панів-лібералів виявляється в стосунках з дівчатами. Михайло говорить: «Чого тікати від краси? Який там гріх одволожити поезією душу?» [3, с.161]. Рельєфному окресленню хлопоманів сприяє і засіб контрастного порівняння їх з представниками трудового народу – Дмитром та Степаном, постаті яких типологічно схожі. Але останній менш енергійний у своєму протесті проти панства. Правда, для нього Оксана не кохана, а подруга. Та навіть упевнившись у зlodіяннях панства в ставленні до дівчини, Степан не піднімається до розуміння антагонізму між експлуататорами та селянами. Відомо, що для характеристики персонажа важлива внутрішня психологічна діяльність. У цьому зв'язку характерною є постать Дмитра, у душі якого невпинно наростає ненависть проти панства. «Де хотіла ти правди, моя безталаннице? Споконвіку неправдою живуть» [3, с.223], – говорить він Катрі. Чесний, благородний сільський парубок, навіть не має права на сімейний затишок, бо панич відібрав у нього єдину радість життя – кохану. Наруга Михайла над Катрею глибоко вразила Дмитра, і він стає на шлях стихійної помсти.

Постаті батьків знедолених дівчат споріднені. Вони тяжко переживають трагедію дочок. Горпина Дзвонариха проклинає Катрю. Антон Завада не виявляє такої сліпої і непохитної вірності патріархальним традиціям. Дізнавшись, що

дочка – покритка, хоче вигнати її з дому, але, зваживши на тяжкий стан Оксани, змінює своє рішення. Разом з тим йому властиве почуття смиренності і покірності злій долі: «Бог дав їй життя, Бог і бере. Він один властивець над нами, і ми не повинні ремствувати на його святу волю» [2, с.437].

У восьмій сцені другої дії розвиток конфлікту п'єси «Не судилось», як і в сьомій-дев'ятій сценах першого акту, переміщується в сферу безпосередніх економічних відносин і класової боротьби на селі. На таємній сходці Чубань радить трудівникам, як відстоювати свою землю. У яві третій четвертого акту «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» зі слів старого Завади вимальовується страшна картина передреформеної дійсності.

«Максим. А подивіться, паничу, на нас сліпих людей, та поспитайте, – якого горя ми не перебули? На наших очах люди одіймали дівчину од милого, і на його очах її безчестили, на наших очах брали молоду з-під вінця і вели в хороми на безчестя, а потім...» [2, с.437].

Аналогічна ситуація лягла в основу п'єси Івана Карпенка-Карого «Підпанки» (1883). Уже сама назва п'єси підказана відомою приказкою «не так пани, як підпанки» є фактично орієнтиром в ідейному спрямуванні драми. З метою акцентування безчинств і сваволі прислужників панів (одна з попередніх назв п'єси «Прислужники») автор використовує фрагмент весілля, під час якого молодого арештовують, а його наречену хочуть зробити наложницею пана.

Мова твору яскрава, насичена приказками й приповідками: «Не хоче коза на торг, та ведуть» [1, с.101], «Серце кров'ю обливається» [1, с.101], «Піймали, як курей на сідалі» [1, с.111], «Одна біда людей єдна» [1, с.111], «На віку горе – море, а радощі – і в ложку забереш» [1, с.113]; а також фразеологізмами: «на край світа утікати» [1, с.101], «темно, хоч око виколи» [1, с.102], «в ложці води утопить» [1, с.114], «наче камінь з серця зсунувся» [1, с.117], «де не посій, там і вродиться» [1, с.118], «нехай мені язик одсохне» [1, с.123], «тікати світ за очі» [1, с.111] тощо.

«Панське болото» породило й людців із «лакейською психологією», ці істоти, «мабуть, найстрашніший результат лицемірства і розбещеності»

(Л.Дем'янівська), що панують в експлуаторському суспільстві. Для Харлампія та Аннушки («Не судилось»), Теклі й Гордія Поваренка («Доки сонце зійде, роса очі виїсть») характерна жадоба до грошей, зневага до селян, всього народного. Мовними засобами письменники майстерно передають душевний світ і моральне обличчя дійових осіб. Лексика міського шевця відображає особливості мови неосвічених українських міщан, які пнучись у пани, силкувались розмовляти по-російськи («пужатися», «ськали», «ндравляться», «моє поштеніє»). Аналогічно висловлюється й Аннушка («шкандаль», «ругателі», «галава болить», «міньо»). Постаті Гордія, Теклі, Аннушки з вищеназваних п'єс та Проні Прокопівни і Свирида Голохвостого («За двома зайцями» М.Старицького) типологічно близькі. Проблема перевертенства була досить характерною для класичної літератури ХІХ століття (Т.Шевченко, А.Свидницький, Б.Грінченко, І.Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Іван Карпенко-Карий, І.Франко й ін.).

У мовній тканині п'єс «Не судилось» М.Старицького, «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» М.Кропивницького, «Підпанки» І.Карпенка-Карого превалує народна фразеологія. Як уже зазначалось, найбільш поетичною і образною лексикою характеризуються Катря й Оксана. Фольклорні елементи наявні і в мові сільської молоді, діалогах паничів з дівчатами. У зв'язку з цим характерним є поетичне звернення Бориса до Оксани: «Щастя моє, світе мій, зоре моя! Оксано, Бог свідок, що я твій! В тобі одній вся моя сила, всі задуми й закохані мрії! Ти те ясне проміння, котре освічуватиме мої заміри» [2, с.396]. Мова поміщиків позбавлена поетичних засобів. Влучними репліками, дотепами відзначаються й масові сцени, найяскравіші з них – вечорниці.

Південь України з його звичаями, специфічною мовою нерозривно ввійшов як у гастрольне життя корифеїв театру, так і в їхню творчість. Ряд п'єс М.Кропивницького написано на матеріалі з життя та побуту мешканців даного регіону, зокрема «Дай серцю волю, заведе в неволю» (1863), «Глитай, або ж Павук» (1881), «По ревізії» (1882). До двох перших з названих творів додано авторську заувагу, що дія відбувається на Херсонщині. Звідси і лексика п'єс, почерпнута з місцевих джерел.

У своїх п'єсах М.Кропивницький, як і його побратим по сцені та письменству І.Карпенко-Карий, відгукувався на нові явища в суспільному житті, зокрема створення землеробських артілей. Так М.Левитський – представник народництва організував у Херсонській губернії ряд землеробських, ремісничих, споживчих спілок. Ці новації знайшли відгук і в творчості І.Карпенка-Карого («Понад Дніпром», драматичні картини в 5 одмінах), і в доробку М.Кропивницького («Конон Блисковиченко», малюнки сільського руху в 4 діях). Жанрове визначення п'єс зумовлене змінами в структурі драм. Конфлікт творів різноплановий (соціальний переплітається з моральним та побутовим). Головні герої драм – Мирон Серпокрил («Понад Дніпром») і Конон Блискавиченко («Конон Блискавиченко») – організатори артілей, представники народу. Виведено також у п'єсах якісно нові образи жінок як соратниць чоловіків – Марії («Понад Дніпром»), Тетяни («Конон Блискавиченко»). Слід сказати, що в багатьох драмах вітчизняних авторів ХІХ – початку ХХ століття виведено образи інтелігентів-народолюбців – «Не судилось» М.Старицького, «Світова річ» Олени Пчілки, «Нахмарило» і «На громадській роботі» Б.Грінченка, «Понад Дніпром» І.Карпенка-Карого, «Не зрозуміли» Д.Марковича, «Учитель» І.Франка та ін. Прототипами таких героїв нерідко були діячі, пов'язані з південноукраїнським краєм (М.Левитський, О.Русов та ін.). Мова цих героїв близька до літературної, засвідчує їхній рівень освіченості, закоханості в рідну культуру.

До детального опису звичаїв та побуту українського народу М.Старицький звернувся в інсценізаціях «Різдвяна ніч» (1872) та «Сорочинський ярмарок» (1874) за творами М.Гоголя. У «Різдвяній ночі» спостерігаємо окремі ситуації обряду сватання. Черевички, які зажадала Оксана від Вакули, належать до традиційних весільних дарунків. У п'єсі відтворено атмосферу різдвяного свята, подані діалоги колядників і господарів:

«Дівчата (за вікном співають).

Ой дивнее народження
Божого сина,
Його ж десь спородила

Діва Марія.
Спородила Суса Христа
Пречиста пані,
Ой і це ж ми не знаємо
Божої тайни.

Оксана (за вікном). Спасибі. Просимо до господи» [3, с.65].

Як свідчать етнографічні записи, різдвяне дійство в основному проходило за однаковим сценарієм: групи молоді, а останнім часом і дітей з зіркою або без неї ходили ввечері від хати до хати, співаючи колядок. Відповідно до цих канонів відтворено обряд і в п'єсі.

Характеризуючи постаті Вакули, Оксани, Пацюка, автор акцентує увагу на ментальності українців. Пісенна образність характеризує мову Вакули (моя зоре, дівчино-рибчино, краса-чарівниця, голубко), Оксани (пишаюся красою, як квіточка вранці, умита росою), парубків і дівчат (кряля хороша, козак молодий). Старослов'янізми (мзда, ліпообразная, благовонная) вживаються дяком, а лайливі слова (бреше, плетуха, безстида нетіпа, відьма) Шпортунихою та дячихою.

М.Старицький, oprіч засвоєння мовних багатств народної поезії, використовував і розмовну лексику як засіб художньої виразності при характеристиці дійових осіб, досягаючи таким чином побутової конкретності і життєвої переконливості мови персонажів.

Наближення художньо-естетичних поглядів митця до народного пісенно-поетичного сприйняття світу зумовило використання в інсценізації народних пісень і створених ним самим як одного з важливих компонентів художнього образу. В п'єсу введено фольклорні твори, що відповідають її змістові, несуть значне художнє навантаження. Драматург використовує обрядові пісні-колядки як елемент побуту, засіб реалістичного відображення традиційних народних звичаїв, національного колориту.

У «Сорочинському ярмарку» М.Старицького – комічній опереті з українського побуту створена яскрава панорама українського ярмарку. Подано в п'єсі й обряд сватання: перша фаза – домовленість Солопія і Панька,

благословення Мокрини й Черевика. У творі яскраво окреслені життєві образи Хіврі – повновладної жінки, що цілком підпорядкувала чоловіка своїй волі, та Солопія Черевика – довірливого та безхарактерного, який легко стає об'єктом різноманітних витівок. Комічний своєю псевдовченістю і поведінкою попович, рельєфному окресленню характеру якого сприяє мовна індивідуалізація.

Комедійні моменти розв'язуються у формі інтермедій, що походять з народного театру з характерною мовною стихією. Кумедним є діалог:

«Хівря. Сюди, Афанасій Іванович! Ось тут перелаз. Піднімайте ногу, не бійтесь: дурень мій пішов до товару, далеко.

Афанасій Іванович. А бачемус, перелазу, ... скакандум ест! (Пробує, де б перелізти і куди б скакнути). Ой, жалива! Змієподобний знак анахтемський!

Хівря. Ой лихо! Чи ви не забили чого, борони, боже, ... ноги або спини» [3, с.315].

Жанровою природою п'єси диктується вплетення до сюжетної канви фольклорного матеріалу. Глибину драматичних переживань героїв, щирість їх почуттів з тонким умінням передає драматург як словами народних пісень «Повій, вітре на долину», «Ой одна я, одна», «Зеленький барвіночку», так і створених ним самим – «Породила мене мати», «Горе мені горе, що не рідна мати», «Коли б ти, рибонько», «Ой матінко ріднесенька».

Одним з важливих засобів самовиявлення персонажів, визначення суб'єктивно моральних якостей дійових осіб є насичення їхніх реплік фразеологічними зворотами («не лізь у вічі осою», «який тебе гедзь укусив», «держі язик за зубами», «чи тебе на цвіту прибито») та створеними автором за зразками народних («що не пливе перейму», «що не біжить – дожену», «де не треба уроджусь, на все добре пригоджусь»).

Отже, корифеї вітчизняного театру майстерно володіли українським мовним інструментарієм, творчо використовували фольклорні зразки, що дало їм змогу написати художньо довершені п'єси, сценічні й динамічні, сповнені життєвої переконливості, позначені національним колоритом.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Карпенко-Карий І. Твори: У 3 томах / Іван Карпенко-Карий. - К.: Державне видавництво художньої літератури, 1960.- Т.1.- 499 с.
2. Кропивницький М. Твори: У 6 томах / Марко Кропивницький.- К.: Державне видавництво художньої літератури, 1958.- Т.1.- 575 с.
3. Старицький М. Твори: У 6 томах / Михайло Старицький.- К.: Дніпро, 1989. – Т. 2.- 576 с.
4. Франко І. «Дай серцю волю, заведе в неволю» М.Кропивницького / Іван Франко // Франко І. Твори: У 50 томах.- К.: Наукова думка, 1980.- Т.27.- С.228-229.

Немченко Г.В. Мова творів корифеїв українського театру // Наукові записки, присвячені 130-річчю від дня заснування українського професійного театру: Філологічні науки: Літературознавство. Мовознавство.- Вип.113.- Кіровоград, 2012.- С.130-137.